

Н.П. Дічек, д. пед. н., професор
Інститут педагогіки АПН України

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ: УРОКИ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Останніми роками в українській педагогіці домінує тенденція залучення ідей та досвіду західних учених до обґрунтування процесу переорієнтації й оновлення освітньо-виховних стратегій. Паралельно з цією тенденцією прогресує й інша – нехтування вітчизняними здобутками, особливо радянського періоду. Але переконані, що теоретико-практичні надбання наших попередників-співвітчизників, таких як всесвітньо відомий педагог В.Сухомлинський, є невичерпним джерелом педагогічної мудрості, що не втрачає з часом своєї цінності. Його тлумачення процесу виховання й освіти не лише як передачі морально-інтелектуальних знань людства дітям, а як багатогранної сфери людських взаємин, як діяльного набуття соціального досвіду є актуальним, а думки й поради щодо виховання дітей та молоді не втратили практичної значущості. Про це свідчать щорічні всеукраїнські педагогічні читання за загальною назвою «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю» (з 1993 р. проведено 24 заходи), багато з яких мали міжнародний формат. Водночас від деяких сучасників-опонентів подекуди замість об'єктивного аналізу освітніх ідей видатного педагога, його непересічного виховного досвіду звучить критика його світоглядних переконань, забарвлених відданістю комуністичним ідеалам. Однак результати порівняльно-педагогічних досліджень [3] засвідчують, що спадщина В.Сухомлинського не лише для співвітчизників-шанувальників його педагогічних надбань, а й для зарубіжних науковців і освітян є усталено авторитетною і використовується у теоретико-практичних розробках, пов'язаних із поліпшенням виховних практик, з реалізацією холістичного виховання особистості.

Виходячи з переконання, що об'єктивно критичний аналіз педагогічної спадщини видатного українського педагога дає корисний матеріал для виховної тактики духовно-морального і громадянського становлення памолоді у сучасній соціальній реальності інформаційного суспільства, метою статті є розкриття ключових ідей В.Сухомлинського щодо обґрунтування необхідності формування у дітей таких моральних пріоритетів, якими є суспільна відповідальність і суспільний обов'язок. На нашу думку, сформованість цих етико-педагогічних якостей особистості є своєрідним показником соціальної зрілості молодої людини, а тому в сучасну епоху набуває ціннісного значення.

Громадянськість, як риса особистості, передбачає усвідомлення людиною своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства [2, с.75], і це, своєю чергою, відображається у наявності почуття відповідальності за їх становище. Громадянське виховання покликане формувати в молоді моральну і правову культуру, внутрішню потребу діяти для блага своєї країни. Сучасне реформування виховної галузі передбачає широке впровадження гуманістичних і демократичних принципів розвитку підростаючих поколінь. Такі принципи складають основу особистісно орієнтованого підходу до виховання маленької людини, покликаного забезпечити пріоритетність вибору нею свободи і суспільної відповідальності як своїх життєвих орієнтирів. Відзначаючи наявність "дедалі загрозливішої моральної деградації суспільства", відомий український психолог академік І.Бех наголошує на необхідності залучення до розроблення теорії особистісно орієнтованого виховання не лише надбань західної гуманістичної психології, а й здобутків, напрацьованих експериментальною психологією і педагогікою розвитку [1, с.6].

Саме життя ще наприкінці ХХ ст. змусило видатних мислителів планети звертатися до етичних проблем виховання молоді, акцентувати увагу на важливості формування в неї почуття відповідальності і суспільного обов'язку. Наприклад, австро-американський психолог В.Франкл

обґрунтував важливість трьох універсальних, константних, базових цінностей людського буття – духовність, свобода і відповідальність. Останню він розглядає насамперед як зобов'язання людини реалізувати унікальний смисл власного життя, а інстанцію, перед якою людина несе за це відповідальність називає совістю [15, с.126]. Висуваючи на перший план особистісний смисл відповідальності, вчений однак не ігнорує її необхідності її орієнтації на суспільство та його благо.

Новизну і своєрідність тлумачення виховання громадянина вніс у радянську педагогіку В.Сухомлинський, який прагнув встановлення пріоритетної цінності особистісного вектора виховання дитини. У його працях поширеним є звертання до етичної категорії обов'язку, що тісно пов'язана з відповідальністю, совістю, самосвідомістю, як моральними характеристиками діяльності людини. У В.Сухомлинського обов'язок постає універсальним, етично значущим поняттям, яке він поклав в основу своєї концепції виховання громадянина: “Чим більше людських доль входить у моє життя..., – писав педагог, – тим більше я переконуюся, що серцевиною людини, її стовповим коренем, від якого все залежить і все починається, є *обов'язок*, усвідомлення і переживання людською особою свого обов'язку перед Вітчизною, перед пам'яттю і моральними цінностями народу, перед іншою людиною – її долею, радощами, щастям, життям, народженням і смертю” [5, с. 475]. Поняття обов'язку визначається Василем Олександровичем як “моральна серцевина” етичних принципів і норм поведінки особистості, а людина високого обов'язку проголошується ним метою виховання.

Намагаючись осмислити закономірності становлення почуття обов'язку в дитячій душі, В.Сухомлинський з власного педагогічного досвіду вивів низку, так би мовити, супутніх якостей особистості, необхідних рис характеру, формування яких сприяє розвитку цього почуття. Це, насамперед, почуття вдячності і благородства, які стають особистими переконаннями лише у процесі багаторазового їх вияву і повторення. А

початок цих почуттів, наголошував педагог, закладається під час формування ставлення дітей до батьків або тих, хто виконує їхні функції. У розумінні Василя Олександровича любов до батьківщини починається саме з любові до батьків, до дітей, до сім'ї. "Серед сил, які прив'язують людину до рідної землі і рідного народу, на першому місці стоїть сім'я", - переконував В.Сухомлинський [13, с.84]. Родина і рідна земля у його світосприйнятті і виховній концепції виявлялися нерозривно поєднаними.

Педагог був переконаний, що в людини гармонія між «хочу» і «повинен» може скластися лише через вияв і утвердження її у здійсненні високого людського обов'язку, "бо не вмючи відчувати залежності свого щастя від праці інших людей, вона *не здатна* переживати почуття вдячності – а це є джерелом, яке наповнює почуття обов'язку" [5, с. 478].

В.Сухомлинський пов'язує «вияв себе» й утвердження особистої гідності в обов'язку з існуванням певних людських стосунків. Він психологічно тонко підмітив і сформулював положення про те, що істини, які відіграють дуже важливу роль у вихованні, стають "переконаннями, точкою зору, позицією людини лише тоді, коли вона, осягаючи факти розумом, переживає ідеї серцем, душею" [там само, с. 479]. У цьому міркуванні, як і в багатьох інших, висловлених педагогом, відображено притаманний його виховній філософії кордоцентризм, тобто визнання пріоритетності порухів серця і душі у процесі творення людської особистості.

Аналізуючи виховні ситуації, що склалися у колективі Павлиської школи, педагог прагнув створювати для учнів відносини взаємної відповідальності і обов'язку, домагався, щоб діти виявляли свої моральні якості і пізнавали себе, вправлялися у самовихованні. Виховна практика дала йому підстави обґрунтувати надзвичайну важливість розвитку емоційно-вольової сфери дитини. Тому В.Сухомлинський наголошував, що справжнє виховання починається там, де "є єдність виховання і самовиховання", що ставало можливим за умови, коли людина чимось дорожить: спочатку людиною, своїми стосунками з нею, потім – ідеєю, істиною" [там само, 480].

Згадана цитата є однією з багатьох, які свідчать про гуманістичні доміанти Сухомлинського-педагога, для якого вихованець був не об'єктом, а суб'єктом виховання, а міжособистісні відносини – знаряддям формування особистості. Висуваючи на перший план світ особистості, педагог, однак, не впадав у крайнощі вільного виховання. Він не відокремлював інтереси людини від інтересів суспільства, бо й сам гостро відчував свою приналежність до народу, до Батьківщини, був вірним її сином. Тому у логічному зв'язку з особистісно-орієнтованим вектором виховання педагог розглядав і суспільно орієнтований, який він пов'язував зі становленням дитини-громадянина.

Доводячи, що численні казки і твори В.О.Сухомлинського – логічне продовження вітчизняної культурної традиції повчання [4], наголошуємо: у казці педагог убачав невичерпний навчальний, духовний і патріотичний потенціал, визначаючи її суть як ”благородне і нічим не замінне джерело виховання любові до Вітчизни. Патріотична ідея казки – в глибині її змісту, створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця й розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу“ [12, с. 177]. Василь Олександрович новаторським чином використовував виховні і дидактичні можливості цього різновиду усної народної творчості. У ході довготривалого педагогічного експерименту з молодшими школярами Павлиської школи він зробив принципово важливе узагальнення: ”Казка, гра, фантазія – животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень. Багаторічний досвід переконує, що естетичні, моральні та інтелектуальні почуття, які народжуються в душі дитини під враженням казкових образів, стимулюють потік думок, який пробуджує до активної діяльності мозок, зв'язує повнокровними нитками живі острівці мислення. Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом висловлення думок і почуттів – живою реальністю

мислення. ... Мої вихованці не оволоділи б навичками абстрактного мислення, якби в їх духовному житті казка не стала цілим періодом” [там само, сс. 176-177].

Актуально звучать думки Василя Олександровича про надзвичайну виховну важливість завдання уведення дитини як найраніше у *великий світ суспільного життя*, але не спостерігачем, а активним учасником, який відчуває і переживає своє прилучення до суспільної діяльності, вважає долю Батьківщини глибоко особистою справою.

Трансформувати такі теоретичні виховні засади у практику, ствердити поняття про обов’язок і відповідальність у людській душі можна, на думку педагога, через працю. Її матеріальний результат несе людям добро, а виконавця вправляє у напруженні зусиль. Звідси педагог виводить важливу закономірність виховання: “Лише тоді, коли людина на власному досвіді збагнула, що таке обов’язок і відповідальність, вона може виробити в собі переконання, погляди, свою тверду позицію. Трудове життя колективу – це тисячі ниток обов’язку і відповідальності, що йдуть від людини до людини. Труд робить ці нитки міцними й нерозривними” [6, с.527]. Таким чином, характеризуючи обов’язок як “багатство душі” людської особи, як “серцевину громадянської доблесті”, В.Сухомлинський вважав, що без почуття обов’язку немає сумління і благородних людських принципів, а духовне життя неможливе без трудового.

У розробленій Василем Олександровичем теорії громадянського виховання особистості засадничими є дві умови: сформування у вихованця почуття особистої честі, гідності, гордості, усвідомлення величі людини – творця, у гармонійному поєднанні з розвитком у нього почуття обов’язку, відповідальності за свою працю, поведінку, вчинки, відповідальності за долю суспільства, за благо людей, з якими особистість вступає в складні відносини в процесі праці, духовного життя [7]. У переплетенні зазначених умов, сформульованих автором, яскраво репрезентована педагогічна самобутність його позиції, що не узгоджувалась з умовами моноідеологічного радянського

суспільства, де сповідувався принцип домінування колективних інтересів і норм життя. принципово *іншою*, новітньою, і водночас дієвою, корисною для навчально-виховної практики і зверненою до народних традицій, була сформульована Василем Олександровичем концепція виховання громадянина. Вона була пов'язана із залученням дитини до національних святинь, які глибоко просвітлюють її душу [11].

В одному з висновків до твору "Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості", де В.Сухомлинський не лише узагальнив, а й далі розвинув свої погляди на здійснення зазначеної у заголовку ідеї, зазначається: "Гармонія суспільного розвитку немислима без розквіту сил, здібностей, обдарувань кожної людини, неможлива без її щастя. ... людина, яку школа не зуміла виховати, в якій в шкільні роки не сформувалися трудові нахили та інтереси, не розкрилися творчі сили й здібності, яка не знайшла себе, не визначила свого місця в суспільстві, стає особисто нещасливою, а кожний нещасливий - це лихо суспільства" [8, с. 203].

Думки педагога про необхідність звернення вихователів до внутрішнього світу дитини, яке має відзначатися обережним, відповідальним доторканням до сфери її розуму і почуттів, бо "неповторність кожної дитини потребує індивідуальних і щирих ставлень саме до неї", були у 60-ті роки минулого століття передчасними, незатребуваними радянським суспільством. Але ідеї В.Сухомлинського, пройняті вірою у неминучість запровадження особистісно орієнтованої стратегії виховання, збуджували освітянську думку, сприяли поширенню гуманістичних тенденцій у тогочасному вихованні. Суто виховний зміст спадщини педагога, звільнений від політико-ритуальних фраз, є зразком універсальної виховної концепції, яка не втрачає актуальності, бо спирається на гуманістичні загальнолюдські цінності.

Вчитування у тексти В.Сухомлинського доводить, що проголошені ним універсальні виховні цінності не були підпорядковані партійним

імперативам і свідчать про сповідуванням ним загальнолюдських цінностей. Це вияв поглядів, позначених талантом передбачення.

У підсумку доречно згадати непроминальні рядки великого К.Ушинського про важливість засвоєння і використання педагогічного досвіду та ідей: “В основі виховання має бути *досвід*, а саме *історичний досвід*, бо лише він може стримати вихователя від тих однобічностей, від яких стільки разів визволяли виховання не теорії свідомості, а *практичний розум людства*” [14, с.246].

Список літератури

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Навч.-метод. видання. – К.: Либідь, 2003.- 280 с.
2. Гончаренко С. Громадянськість // Український педагогічний словник. – К.:Либідь, 1997. – С.75.
3. Дічек Н.П. Макаренко в світ: аналіз англомовних студій. – К.: Наук. Світ, 2005. – 305 с.
4. Дічек Н. П. Жива спадщина: нове унікальне видання праць В. О. Сухомлинського / Наталія Дічек // Рід. школа. – 2016. – № 7. – С. 8–12.
5. Сухомлинський В.О. Виховання обов'язку // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – С.472-489.
6. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.1. – К.: Рад. школа, 1977. – С.403-641.
7. Сухомлинський В.О. Лист про педагогічну етику // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – С.591-600.
8. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.1. – К.: Рад. школа, 1976. – С.55-206.
9. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором школи // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.4. – К.: Рад. школа, 1977. – С.393-626.
10. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.2. – К.: Рад. школа, 1977. – С.472-489.
11. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.2. – К.: Рад. школа, 1977. – С.472-489.
12. Сухомлинский В.А. К вопросу об организации школ-интернатов // Советская педагогика. - 1988. - № 12. -С.82-88.
13. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5-ти т. – Т.3. – К.: Рад.школа, 1977. – С.9-279.
14. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии. – М. ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 576 с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс. 1990. – 367 с.